

Василь Стус
ВИБРАНЕ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2020

ДОЛІ ВАСИЛЯ СТУСА

Дмитро Стус

Василь Стус народився в неспокійний і несвятковий Святвечір у хаті, що при-
тулилася обабіч стрімкого, притрушеного снігом провулочка, що цілком органічно
вписується у надто подібний на Моринці рельєф степу. Він був четвертою дитиною
в родині, яку фатальні зміни гнали світ за очі з рідної Вінниччини. Батько зі старшою
сестрою Палажкою вже перебрались до Сталіно. Мама зі старшим братом Іваном
поїхали за ними через півтора роки після народження Василя, полишивши його з на
рік старшою сестрою Марусею на бабуню.

Першу усвідомлену, із огляду на вік, майже містичну згадку про дитинство Ва-
силь Стус датує 1938 роком, часом, коли йому ще не було й рочки. Саме тому тут над-
то важко відокремити образки дитячої пам'яті від містичної уяви чи пізніших дещо
агіографічних схем, де емотивні відчуття дитини невіддільні від спогадів матері та
вражень від пізніших відвідин Рахнівки. «Пам'ятаю, як лежав у колиці (а мама ще
робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить
на гакові, вбитому до сволюка... я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то
я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці
(ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх.
Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка «виливала переляк», водячи
білим яйцем довкола голівки моєї, і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь,
вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі...

Над моєю колискою мама співала коліскової...

*Сину мій, сину, не клени батька,
а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, —
мене клени.*

Коли мама пізніше наспівувала ці тужні слова, мої очі закипали сльозою. Чому
«не клени батька»? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей —
і я ховав їх, бо встидався сліз. І ще:

*Ой, люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі,
іди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.*

І — так само сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти? Чому «нас кле-
нучи» (мама вимовляла «насклінучі», я — геть малий — ділив так: на склін учі — і не
розумів; потім зрозумів, що це «нас кленучи»).

Емоційна «педагогіка» мами змалечку поставила перед Василем низку запитань, пошуки відповідей на які йому довелося шукати все життя.

З одного боку — «українська країна», із якої твоїх батьків вигнала людська заздрість, з іншого — жорсткий різнонаціональний і різношерстний конгломерат Донбасу, де тебе хоча й висміюють, як білу ворону, але дають можливість жити по-своєму. І — мамині сльози, яких Василько боявся ще від дитинства, бо ніяк не міг втямити їх природи: чому — сльози, адже живемо, як усі, тобто як ті, хто зліпив свою халупу в Сталінському робітничо-шахтарському селищі, що лежить поміж балок і териконів, позад залізничного вокзалу. А болила Їлині Яківні, схоже, подільська земля, з втратою якої вона так і не змирилася. І так болила, що навіть на схилку літ вона не могла вибачити родичці-комнезамці той мішечок борошна, який за її доносом було відібрано в спулхих дітей, чиї батьки запізно подали заявки на вступ до колгоспу.

1940-го, коли Семен Стус с'як-так обжився в Сталіно, а найстарша сестра Палажка вже ходила до 8-го класу, до чоловіка приїхала Їлина з сином Іваном, дещо старшим за двох меншеньких, що ще на рік лишилися в Рахнівці.

Малий Василь часто «проказував за нею (бабунею. — Прим. автора) «Отче наш, іже еси на небеси», чи то несвідомо прагнучи заспокоїти часто заплакану бабуся, чи то сподіваючись у такий спосіб збагнути той загадковий дорослий світ, який не вмів радити сонцю, щастю «талапатися в ставку» чи посміхатися новому дню.

Напередодні Великодніх свят 1941-го Семен поїхав через пів-України по дітей, які вже забули, як виглядає їхній батько. Їлина Яківна ж, навіть попри смертельну хворобу дочки, що захворіла на менінгіт, «пішла на роботу в ноч. Приходжу звідти та йду до тої бідної дівочки, що лежить в больниці. То там день роботаю, а ніч сиджу коло дитини. Це пішла я, а завтра Паска. Пішла я на роботу, а приходжу з роботи, а він вже з цими дітьми вдома. Приїхав, привіз. Та й каже: «Набрался я з ними...» Вони його не признають. Я тільки, каже, привів їх сюда — знов тікають.

Я йому і кажу, що така і така штука, що дитина, дочка, в больниці і без пам'яті. Пішов, відправив її в другу больницю, і вона там Богу душу віддала, на другий день Паски вже...»

Пам'ять Василя Стуса свідомо чи несвідомо затирає ці факти, які не потрапили у лист до сина. Він просто не міг, не мав права писати, що не пізнав батька, бо це кинуло би тінь на його зв'язки з родом! Натомість запам'ятався запах: «Пам'ятаю, як мене 1941 р. тато віз на Донбас — разом із Марусею. Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні».

Після переїзду в Сталіно родина мешкала в гуртожитку «сто сьомого» заводу, в окремій комірчині, де с'як-так містилася в маленькій кімнатці. Служби, кухня — спільні для цілого поверху. Можливо, саме звідти це протиставлення традиційного й індустріального, «перспективного» світів, зображені поетом через таку сценку з пам'яті: «Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: «цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою», — казав я, а їм було чогось відрадно».

Раннє дитинство Василя Стуса припало на роки війни, про що поет згадує побіжно й доволі нейтрально: «Пам'ятаю початок війни, як відступали наші. Сусід-татарин зарізав лошак — гарного, молоденького — на моїх очах перерізав горло. Я плакав — так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на весь коридор!) — я ревма ревів, аби не присилував до такого гріха: їсти гарного лошак.

Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни. Чомусь поздихали — ще сліпі. Трупики лежали в болоті — ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити — так було гірко й скрушно — за кролями!»

У часи Другої світової війни Семена Стуса до війська не взяла за віком, а годувальник у родині — таки значна полегкість. Було непросто. Однак — не гірше за інших. Судячи зі спогадів, найбільшою бідою в часи війни стала втрата могили сестри Палажки: «Ми боялись іти на кладбище, — згадувала мати В. Стуса, — бо два хлопці ішли з кладбища, німці їх вбили. Не маєш права ходити. І так ми не ходили, і так ми не знаєм до сіх пор, де вона похована. Замісили там, затовкли». Коли закінчилася війна, на місці колишніх поховань була лише столочена земля, де годі було відшукати слідів могилок.

Упродовж 1942—1943 років, задля того аби вижити, батькам Василя довелося зміняти на харчі все, що мали. «Міняти ходили тато з старшим сином Ванечкою». Наприкінці окупації родина остаточно опинилася в злиднях.

Не було полегкості й після визволення. Ставлення до «осіб, які перебували на окупованій території» в Радянському Союзі було доволі жорстке.

У 1944-му нова біда: загинув брат Іван.

«Пам'ятаю, як 1944 р., — писав В. Стус, — ми садили кукурудзу на полі, викопуючи полин по ціліні. Я накидав зерня в ямки, а мама (бабуся Ілінка) і брат Іван копали...

Пам'ятаю, як поранило брата Івана. Як він лежав — з відбитою ніжкою лівою і вирваною осколком лівою щічкою. Спав наче, коли ми з мамою знайшли його. «Це на мене зорі з неба посипались, — промовив він, коли мама, не зронивши сльози (бо затерло серце їй), розбудила його і приклала ніжку, наче б ніжка ще могла прирости. Більше він не приходив до пам'яті.

Я прийшов додому сам — де була Маруся. Ой, як я не хотів їй казати про біду! А коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обое, а через кілька годин Іван помер. Йому було 15 років... Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла — востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою».

Восени 1944-го пішла до школи сестра Марія. Але коли старшим дітям Семен з Іліною ще могли купувати книжки, справляти добрий одяг, аби «все було як у людей», то Марії довелося іти в тому, що було. І єдине, чим напучував Семен свою дочку під час навчання, були слова: «Не будеш вчитися — підеш на залізну дорогу кайлувати».

Життя тривало. Не маючи бажання сидіти самому вдома — тато й мама на праці, а дитячі садочки відразу після війни були завеликою розкішшю, — малий Василь подався до школи за сестрою. Читати він умів: під час війни робити було нічого, розваг — жодних, от і довелося вивчити зі старшим братом Іваном, батьком та мамою грамоту, аби сяк-так бавити себе книжками, які вдавалося знаходити.

Вчителька сприйняла ситуацію спокійно, тим більше що найменший Василько доволі швидко став її кращим учнем. Допомогла цьому й добра пам'ять про брата Івана, який був одним із кращих учнів школи. І лише коли вдарили морози, вчителька почала турбуватися й вирішила переговорити з Іліною Яківною: «Ми й не знали з дідом, що він в школу ходить... я кажу: «Васечка, синок, ти сиди». А в нас там набрали, як то ми, хохли, землі, засівали там кукурудзу, то, сьо. А я їду за тою кукурудзою, кажу: «Ти, синок, сиди коло хати, нікуди не йди». А на другий день приходить Маруся зі школи й каже: «Мам, вчителька передала листок...» явиться, значить, туди. Вона жила, та вчителька, близько.

Я приходжу раненько, бо сама їду на город, а хлопця лишаю вдома малого. Ще нема йому шість год. Має бути на Різдество... Я їй сказала, що Стуса Василя мама.

«А чо він босий в школу ходе?» А я кажу: «Я не знаю. Він в школу не ходе, йому шість год нема». А він вже газету читає. Я кажу: «Я не знаю, чоґо він ходе в школу. Я всіґда в роз'їзді, на городі, то туда, а його оставляю за хазяїна. А чоґо він прийшов у школу, то я не знаю. Нащо ж ви його приймаєте?»

А вона каже: «А ви знаєте, що я вам скажу, пускайте його в школу. Нехай іде».

Якою бідною не була родина, а таки пошили йому костюмчика й відвідини Василем російськомовної школи № 150 набули легітимності.

За 1944—1946 роки Семенові з Їлиною таки вдалося поставити на виділеній для них земельній ділянці невеличку однокімнатну хатинку. Там і оселилися вчотирьох. Аби збудуватися, Семену довелося взяти позику в 10 000 старих рублів. Матеріал на фундамент добували на численних руйновищах Донецька, і після виснажливої зміни, адже війна і відбудова тривали, Семен Дем'янович закладав фундамент майбутнього родинного дому, добудовувати який довелося вже після п'ятдесяти. Усі гроші, які він заробляв на праці, з'їдала позика й будівництво. Врешті його здоров'я не витримало. В 1946-му довелося Семенові їхати лікуватися до Монастирища. Коли Їлина Стус проводжала чоловіка в дорогу, то навіть написала листа своїй мамі: «Відправила Семена на курорт, але не знаю, повернеться він чи ні. Може, я відправила його на-завжди». Але доля чи почуття обов'язку — збудовано ж лише кухню — допомогло вижити, повернутися й прожити довге життя.

Зима 1946/47 року була найважчою у Василевому дитинстві: батька немає, мама ледь-ледь щось заробляє, і він сам-один мусить миритися з цією дикою несправедливістю світу:

«Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3—4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна.

Усе дитинство моє було з тачкою. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи — рвав траву — чи то для корови, чи то для кози, то возив вугілля, збиравши на териконі. Тяжко — жили мало не лопали. А мусиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта — латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому.

Пам'ятаю, як 1946—1947 рр. пас чужу корову — за це мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти — і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота.

Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама — десь у четвертому класі. І я дуже пишався ним — із чорного полотна».

Відність дозволила чіткіше самоідентифікуватися: коли не хочеш втратити власної гідності, не можна ні дарувати, ні забувати батьківське горе.

Попри всі прикrostі, біда пов'язувалася лише з домом. Школа була іншим світом, який вабив і обіцяв широкі перспективи майбутнього. Просякнута ідеологією радянська освіта була сформована таким чином, що разом зі знаннями дитина поступово здобувала й уміння бачити світ під «правильним», радянським, кутом зору. Тому нічого дивуватися, що наприкінці 1940-х Василько став щирим піонером, який «дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда... Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна. Він тоді як ручку підняв, каже: «За Леніна, за Сталіна!»

Люди, що були на зльоті юних піонерів, кажуть: «Ето, на pewno, син какогo-то райкомовца ілі обкомовца».

Пізнiше Василь Стус соромитиметься навіть згадок про подібні миті свого дитинства, але поки саме віра в усе прочитане й опановане рятувала його від ерозії душі, не дозволяла зачерствіти, за читанням та відкриттям іншого світу допомагала забути про постійне відчуття голоду. Книжки стали його єдиною відрадою, бо лише в них добро завжди перемагало зло: «Пам'ятаю, що перші книжки, які я бачив, це історія давнього світу (кольорові карти, кольорові малюнки з життя єгиптян, греків, римлян). А першу книжку, яку я прочитав, це «Кленові листки» (так, здається, звалась) Василя Стефаника. Це я взяв у бібліотеці — першу в житті книжку!

Пам'ятаю, як у 4 класі читав «Мать» М. Горького — і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М. Островського «Как закалялась сталь» і «Рожденные бурей». Остання пахла дуже нафтаїном. Її дала мені дівчинка, з якою мене посадили за одну парту (кілька днів вона ревіла — пхінькала).

І десь тоді я вирішив; що й сам буду такий — як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів — тяжко вчитися, бо жити — тяжко. Мамі — тяжко. Татові — тяжко. То й мені має бути тяжко — аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити».

Але в полоні ідеологічних облуд майбутній поет перебував недовго. Реальність лікує. Особливо сільська реальність. У 1951 р. Василько відвідав рідну Рахнівку. Там було незле, але картинка залишилася лише така: «Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колоса — по стерні. За мною гнався об'їждчик — я втікав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав (13-літній хлопчик!), що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали».

Це був перший протест Василя, який вплинув на все подальше життя. Протест, може, не стільки проти соціальних умов, скільки — несправедливості.

Проте дивним чином Стусові спонтанні протести часто співпадали з нагальною потребою захищати своє. Влітку 1951 р. в житті семикласника Василя Стуса це сталося вперше. 2 липня того ж року в газеті «Правда» було надруковано редакційну статтю під назвою «Проти ідеологічних викривлень у літературі», в якій московські партійні ідеологи «громили» вірш В. Сосюри «Любiть Україну». Цією статтею фактично розпочалася ідеологічна війна проти виявів національного в українській літературі, війна, що йшла не так на сторінках центральної, як республіканської преси.

Сутичка з об'їждчиком, утім, лише пришвидшила свідоме гартування характеру й виховання почуттів. Першопоштовхом була література: «Коли я прочитав «Мартіна Ідена» Джека Лондона (це десь у 5—6 класі) — світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все тяжким трупом (трупом, сину, наголос на «у!»), і все — солоним кривавим потом.

Пам'ятаю, як зробив першого приймача — сам! Дроту не вистачило — і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу. Чомусь запам'яталося надовго, як Б. Гмиря співав такої пісні:

*Сбейте оковы, дайте мне волю —
я научу вас свободу любить.*

Було багато інших пісень, але вони пішли за водою, як солома чи тріски. А ця — запам'яталася. Десь у 4—6 класі я майже весь «Кобзар» знав напам'ять».

Зі збірки
«КРУГОВЕРТЬ»
(1965)

РАДІСТЬ
ГОМОНИ! ГОМОНИ!

Із струмком, із промінням ранковим,
В вітровім шелестінні, у хмар миготінні яснім,
З тихим плюскотом хвиль, із прибоєм ланів колосковим —
Гомони! Гомони! Так, як вітер, як промінь, як грім.
Гомони! Гомони!

Не вщухай ані миті, ні хвилі.
Бийся крильцями в небі, поглядом голубій.
Хай над нами в нестямі вітрила пливуть зволожнілі,
Хай над нами в нестямі гойдається дзвін голубий.
Гомони! Гомони!

Із струмком, із промінням ранковим,
У сталевім безхмар'ї, де жайворон сипле сріблом,
У трункім надвечір'ї, в настояній днині, підкованій,
Дзвоном крапель рясних, що дощем гомонять над селом.
Гомони! Гомони!

Там, де бджіл золоте колихання,
Зупинись і замрійся. Та кроки свої не спини.
Добра радість буття! Добра щедрість людського кохання.
Добрі пристрасті. Тож — Гомони! Гомони! Гомони!

ДОБРОГО РАНКУ

Замріяно пливе ранкова каламуть.
Спокійні дерева у маренні глибокім
Горять, немов свічки. І часу вічні кроки
Нікому не дано пізнати і збагнуть.

Долина тихо спить. Та неба сиза ртуть
Уже розгойдана. Під парусом високим
Поранок вплива — довічного уроки
Дано пізнати і дано забуть.

Тож стелься знов, дорого невідома!
Хай будуть радощі, і зради, біль і втома —
Усе, як од віків. І втіха голуба...
Хай усміхаються нам обрії незнані,
Хай люблять, зраджують, і люблять знов кохані.
Хай буде бій, хай буде боротьба.

* * *

На розквітлому лузі
Стежка сміється.
Танцюють волошки
Під вітру спокійний прибій.
    Спинися на хвилю
Отут, де красується поле,
    Де мріє кульбаба,
                    Спинись.
На розквітлому лузі.

* * *

О, слова не зрони! Немов закляття, слово,
Коли бентежний струм нам пульс перетина!
В гучнім акорді рветься і струна —
Вона не забринить, не обізветься знову.

Не помарнуй хвилинами густими,
Хай скороплинними. Даруй нам добру мить,
Коли бджола над нами гомонить,
Б'ючись в повітрі крильцями ясними!

ЗМІСТ

Долі Василя Стуса. <i>Дмитро Стус</i>	3
---	---

В І Р Ш І

ЗІ ЗБІРКИ «КРУГОВЕРТЬ» (1965)

Радість. Гомони! Гомони	25
Доброго ранку	26
«На розквітлому лузі...»	27
«О, слова не зрони! Немов заляття, слово...»	28
«Квітне вечора трояндне пригасання...»	29
«Радості збережені дороги знову...»	30
«Минулі мрії видяться майбутнім...»	31
«Життя симфонія, «симфонія весни...»	32
«Була ти мрійною... Далеке й призабуте...»	33
Оптимістичне.	34
«Дерева, вітром підбиті...»	35
В колгоспі (<i>образок</i>)	36
«Щоб я не знеміг од щастя...»	37
«Я чую — враз зірвусь. Риданням поночі...»	38
Додому!	40
«Ми не перші, і не останні...»	41
Світанок у лісі	42
«Захмелів землею дуб...»	43
«Нашоршений пролісок...»	45
«Їй-богу, так, напевно, має бути...»	46
«В понеділок зустрівся з дівчиною...»	47
«Накрпив нам дорогу пізній глід...»	48
«Коли на землю спадає тиша...»	49
«То — пантофлі? Довгий халат?...»	51
Виробничий образок	52

ЗІ ЗБІРКИ «ЗИМОВІ ДЕРЕВА» (1970)

Двоє слів читачеві.	53
«Куріють вигаслі багаття...»	55
«Сиве небо обрієм пролилося. ...»	56
«Холоднозорий присмерк приуральський...»	58
Безсонної ночі	60
«Осліпле листя відчувало яр...»	61
«Жовтий місяць, а ще вище — крик твій...»	62

«Увечері везли віолончель...»	63
Із циклу «Забуттям».	64
«Учора, як між сосон догоряв...»	67
«Мені здалося — я живу завжди...»	69
«Я знаю...»	70
«Раніш ти лаялась, а нині докоряеш...»	71
«А скажи — Модільяні був ідіот?...»	72
«Яка любов! Минула ціла вічність...»	74
«Присмеркові сутінки опали...»	75
«Отак живу: як мавпа серед мавп...»	76
«Даруйте радощі мої...»	77
Накликання дощу	78
«Коли я один-однісінький...»	79
Під диким сонцем	81
«Утекти б од себе геть світ заочі...»	83
Вершник	84
«Вийду в ніч. Під соснами пройду...»	85
Костомаров у Саратові (цикл)	86
«Минає час моїх дитячих вір...»	91
Спокій	92
Шлях грішного до раю	93
«Ліс випустив мене з своїх обіймів...»	94
«Не відволодати душі...»	95
«Сто років, як сконала Січ...»	96
«Звіром вити, горілку пити — і не чаркою, поставцем...»	97
«Дажь нам, Боже, днесь! Не треба завтра...»	98
Останній лист Довженка	99
«Порожні мчать автомобілі...»	100
«Не могу я без посмішки Івана...»	101
«Жебонить жабуринням поїнята вода...»	103
«Скільки в небі шамотіння снігопаду!...»	104
Розмова	105
Дума Сковороди	106
«Балухаті мистецтвознавці!...»	107
«Тонкостанна тополе!...»	108
Біля гірського вогнища	109
«Який це час?...»	110
«Цупких не роздереш обійм...»	112
«Йдуть три циганки розцяцьковані...»	113
«У Мар'їнці стоять кукурудзи...»	114
«Тисячолітньому Києву...»	115
«Море...»	117
Зимові дерева	118
«Те, що було тобою, стало сном...»	119
«Утік з казарми, прослав шинельку, відкинув ратиці...»	120
Гайдамацьке	121
«Глухо сосни скриплять на світанні...»	122
«Висамітнів день. Висмоктали сили...»	123

«Як нам порозумітись — душа в душу...»	124
«Я марно вчив граматику кохання...»	125
«Удруге кульбаба в долині пророста...»	126
«Хрещатиком вечірнім під неоновим...»	127
«З обличчям першокласниці-школярки...»	128
«Гарноброва, пожежностанна...»	129
«І не те, щоб жити — більше...»	130
Пісенька для В.	131
Проводи	132
«Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?..»	133
«Скорбний хорал за стіною...»	134
«Вона заслухана у себе...»	135
«Бідне серце!..»	136
«Сьогодні — неділя...»	140
«Друзі на тебе чекають?..»	142
«Бредуть берези, по коліна в небі...»	145
«Не співатиму. Казатиму. Отак...»	146
«Нехай горить трава по осені...»	148
Натурщик	149
«Вона хилиталася цілий день...»	150
«Небо. Кручі. Провалля. Вода...»	151
«Дні стали сторч. І рік — мов чорний бір...»	152
Пісня конфедератів	153
«Мовчазно...»	154
«Несамовито-синій вороновий...»	155
На грані	156
Озеро Кисегач	157
Кольоровий образок	158
«Голова невагома...»	159
«Дві дівчинки...»	161
«Отак і вікувати...»	162
«Верби навесні — немов човни...»	163
Повернення Орфея	164
Гайворонське	165
«З надвечір'я визирає ніч...»	166

ЗІ ЗБІРКИ «ВЕСЕЛИЙ ЦВИНТАР»
(1970)

Над осіннім озером	167
Вертеп	168
«Мені здається, що живу не я...»	169
«Порідшала земна тужава твердь...»	170
«Біля метро «Хрещатик»...»	171
«Посадити деревце...»	172
«Їх було двоє — прибиральниця і двірник...»	173
«Таго молиться Богу...»	174
«На Лисій горі догоряє багаття нічне...»	175

«Відлюбилися...»	176
Мумія	177
«Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті...»	179
«Я йшов за труною товариша й думав...»	180
«Попереду нарешті порожнеча...»	182
«Ярій, душе. Ярій, а не ридай...»	183
«Вони сидять за столом...»	184
«Сповнений почуттям вдячності...»	186
«Я знав майже напевно...»	187
«Колеса глухо стукотять...»	189
«Так явно світ тобі належать став...»	190
«Ця п'єса почалася вже давно...»	191
«Змагай, знеможений життєм...»	196
«Мов жертва щирості — життя...»	197
«У тридцять літ ти тільки народився...»	198
«Людина флюгер. Так. Людина флюгер...»	199
«Вмирає пізно чоловік...»	200
Вертання	201
«Молочною рікою довго плив...»	202
«Рятуєчись од сумнівів...»	203
«Як страшно відкриватися добру...»	204
«Напередодні свята...»	205
«Сьогодні свято...»	206
«Утрачені останні сподівання...»	207
«Цей корабель виготовили з людських тіл...»	208
«У Прохорівці — сни, мов ріки...»	209
«Чоловік підійшов до меморіуму...»	210
«Я сидів на весіллі...»	211
«Сидимо біля погаслого вогнища...»	212
«То все не так. Бо ти не ти...»	213
«Спочатку вони вбивали людину...»	214
«Вечірній сон. І спогади. І дощ...»	215
«Цей біль — як алкоголь агоній...»	216
«Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік...»	217
«У цьому полі, синьому, як льон...»	219
«— Громадяни, дотримуйтеся тиші...»	220
«Чого ти ждеш? Скажи — чого ти ждеш?..»	222
«Вдасться чи ні...»	223
Марко Безсмертний	224
«Раз на тиждень...»	225
«Один лиш час і має совість...»	227
«— Надворі дощ? — Я запитав...»	228
«Ми сиділи за пляшкою шампанського...»	229
«Вперіодрозгорнутогобудівни-...»	230
«Вночі його мучили блохи...»	231
«День величався і пишався...»	232
«— Досить крові, — продекламував кат...»	233
«Сто дзеркал спрямовано на мене...»	234

«Я блукав містом своєї юності...»	235
«Націлений у небо обеліск...»	236
«В мені уже народжується Бог...»	237
«І поблизу — радянський сад...»	238
«Зазираю в завтра — тьма і тьмуща...»	239

ЗІ ЗБІРКИ «ЧАС ТВОРЧОСТІ — DICHTENSZEIT»

Finis coronat opus — 30.9.1972 p.

«Напевне, так і треба...»	240
«Мені зоря сяла нині вранці...»	241
«Яке блаженство — радісно себе...»	242
«Ще й до жнив не дожив...»	243
«Як добре те, що смерті не боюсь я...»	244
«Наснилися мені мої кохані...»	245
«Блажен, хто тратити уміє...»	246
«У затишку прожити не судилось...»	247
«Гаряча ложка юшки — як молитва...»	248
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»	249
«Вік би не бачити й не чути...»	250
«Ці яблука тримала у руках...»	251
Спогад	252
«Край золотого бережка...»	252
«Коли б ти знала, як ми є удвох!...»	253
«Я разом зі смертю — пліч-о-пліч лечу...»	254
«Синочку мій, ти ж мами не гніви...»	255
«Здається, нас ніколи й не було...»	256
«Не потурай жалям. Бо то дарма...»	257
«Бажання жити — тільки-но на дні...»	258
«Тебе пойнято дрожем світовим...»	259
«Недоля вже нитку сурову снує...»	260
«Горить гора. Горить і ліс, і небо...»	261
Шевченко. Дорога до Орська	263
«Ми з теміні виходимо на світ...»	264
Пісня	265
«Дорога самовтечі, непідвладна...»	266
«Між клятих паливод, іуд і христів...»	267
«Розспіваний сніг, розлінований лижами, ранній...»	269
«Возвелич мене, мамо. А я ж бо тебе возвеличу...»	270
«Мов кінокадри — буйне це життя...»	271
«Це час покар. Останне — хто еси?...»	272
«Ти власну плоть утратив і життя...»	273
«Вервечка заборонених бажань...»	274
«Є дві надії. Перша: білий світ...»	275
«Ледь очі стулиш — дерево росте...»	276
«Нас обкрадає здатність до звання...»	277
«Синочку, чуєш, я тебе забув...»	278
«Ми, пустоцвіті Божих існувань...»	279

На незабудь — дружині	280
«Синочок спить, порозметавши ручки...»	281
«Наснився син, і море, і лагуни...»	282
«Криваві бутони душі обпікаються, ніби золою...»	283
«Ти ще зовеш мене — а я вже рушив...»	284
«Корися, сину мій. Корися, сину...»	285
«Кому жити, а кому не жити —...»	286
«Одна — червона скеля...»	287
«А ти все мовчиш, і мовчиш, і мовчиш...»	288
«Десь музика лунає. Мов з-під криги...»	289
«Не квиль, нічна душе! Даремні зойки...»	290
«Моя кохана! Ластівко! Жоно!...»	291
«Клади сліпий свій крок межі проваль...»	292
«Упасти господові в ноги...»	293
«Де свінуга Софія світанкова...»	294

JOHANN WOLFGANG GOETHE (*переклади*)

Присвята	295
Пісня духів понад водами	299
Межі людства	301
Марієнбадська елегія.	303
За чаркою	308
«Нащо, доле, нам даєш пророчо...»	310
«За живе торкай поволі...»	312
Метаморфоз тварин	313
«О пишното поранкова...»	315
«Зірко зір! Чи ж то можливо?...»	317
«Пані, що це ти шепочеш...»	319
«У тисячі подобах заховайся —...»	320

ПАЛІМПСЕСТИ

«Гойдається вечора зламана віть...»	321
«Я так і не збагнув...»	323
«Сосна із ночі випливла, мов щогла...»	324
«Яка нестерпна рідна чужина...»	325
«Церква святої Ірини...»	326
«У німій, ніби смерть, порожнечі свічад...»	327
«І стіл, і череп, і свіча...»	328
«Світання — мов яйця пташині...»	329
«У порожній кімнаті...»	330
«Як тихо на землі! Як тихо!...»	331
«Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...»	332
«Схились до мушлі спогадів — і слухай!...»	333
«Вона і я поділені навпіл...»	334
«Зима. Паркан. І чорний дріт...»	335
«Хлющить вода. І сутінь за вікном...»	336
«Посоловів од співу сад...»	337
«Іди в кубельце спогаду — зогрійся!...»	338
«Верни до мене, пам'яте моя!...»	339

«Ти десь уже за пам'яттю. В пітьмі...»	340
«Тут сни долають товщу забуття...»	341
«Тільки тобою білий святиться світ...»	342
«Сумні і сині, наче птиці...»	343
«Неначе стріли, випущені в безліт...»	344
За літописом самовидця	345
За читанням Ясунарі Кавабати	346
«Мов лебедина, розкрилила...»	347
«Ти десь живеш на призабутім березі...»	348
«О, скільки слів, неначе поторочі!...»	350
«Немов нурець, що цілив просто в смерть...»	351
«Той образ, що в відслонах мерехтить...»	352
«Ти підійшла — а я тебе не ждав...»	353
«Ще кілька літ — і увірветься в'язь...»	354
«У темінь сну занурюється шлях...»	355
«Там тиша. Тиша там. Суха і чорна...»	357
«Схилившись до багаття давніх спогадів...»	358
«Уже тоді, коли, пірнувши в ліс...»	359
«Немов крізь шиби, кроплені дощами...»	361
«Коли тебе здолає тлум смертей...»	362
«Потрібен янгол помсти. Мій захисник...»	363
Трени М. Г. Чернишевського	364
«М'яко вистелив іній...»	367
«Кривокрилий птах: коротке...»	368
«На схід, на схід, на схід, на схід...»	369
«Син — ще малий — вигулькував, як птах...»	370
«Послухай вересня — і він повість...»	371
«Як лев, що причаївся в хащах присмерку...»	372
«Земля гойдається під нами...»	373
«Як хочеться — вмерти!...»	374
«Немає Господа на цій землі...»	376
«Те, що було за смертю, я пізнав...»	377
«Коли найперші сполохи світання...»	378
«І стало тихо, і святочно, й вічно...»	379
«Ще вруняться горді Славутів кручі...»	380
«Заходить чорне сонце дня...»	381
«Наснилося, з розлуки наверхлося...»	382
«Сповільнено твій час прозрінь...»	383
«Вглядаюся в осінні стерні...»	384
«Коли б не ти — оця зима...»	385
«Ці сосни, вбрані в синій-синій іній...»	386
«Бриніли по обранених ярах...»	387
«Вона лежить, як зібгана вода...»	388
«Збудився врано синій-синій птах...»	389
«Коли б, коли б ви мали, голуби...»	390
«Болото, луки, річка, очерет...»	391
«Ми вже твої коханці, смерте...»	392
«Сховатися од долі — не судилося...»	393
«На золоту соломі...»	394

«І пензель голосу сягає сфер...»	395
«Дякую, Господи, — чверть перейшла...»	396
«Дозволь мені сьогодні близько шостої...»	398
«Зворохобилися айстри...»	400
Спогад	401
«Горить сосна — од низу догори...»	402
«Сьогодні прощальна пора настагає...»	403
«За мною Київ тягнеться у снах...»	405
«Так ми відходимо, як тіні...»	406
«Сузір'я знов лаштуються в танець...»	407
«Як добре сіялись під небом...»	408
«І край чужинецький тебе оточив...»	409
«На віковому бездоріжжі...»	410
«Колимське сонце стало сторч...»	411
«Стара людина, сопки давні...»	412
«Червневий сніг — на безоглядній сопці...»	413
«Колимські конвалії — будьте для Валі...»	414
«Терпи, терпи — терпець тебе шліфує...»	415
«Впаду — і знову підведусь...»	416
«І сяло сонце крізь вікно...»	417
«Ви наче нічні криниці...»	418
«І не розмерз. І не відтерпнув. Ні...»	419
«Вбери-но білу сукню...»	420
«Ми робим смерть. Лякливі тіні...»	421
«Небо — як попіл, як сніг — дерева...»	422
«Весняний вечір. Молоді тумани...»	423
«Уламки вір. Уламки сподівань...»	424
«Я ще не знав, що є двійня...»	425
«Розсотане павіття лісу...»	426
«Сто плах перейди, серцеокий...»	428
«Ковчег твій — це похмурий саркофаг...»	430

ПРОЗА

ЗНИКОМЕ РОЗЦВІТАННЯ	433
З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА	450

ЛИСТИ

ДО А. С. МАЛИШКА	469
ДО ДРУЖИНИ	473
ДО СИНА	476
ДО ДРУЖИНИ	483
ДО ДРУЖИНИ Й СИНА	484
ДО ДРУЖИНИ	492
ДО ДРУЖИНИ Й СИНА	507
ДО ДРУЖИНИ Й СИНА	516
ДО ДРУЖИНИ Й СИНА	520
ДО ДРУЖИНИ Й СИНА	524
ДО ДРУЖИНИ	529